

ДИСКУСІЙНА ПАНЕЛЬ

Жодні зміни неможливі, якщо їм опирається більшість

— Чи довго чекати на зміни?
— Якщо чекати, то довго.
Дмитро Биков

Є лише дві структури, що не можуть бути реформованими — церква і академія наук.
Академічний фольклор

Ця стаття не замовна, але її спонтанно її назвати не можна, оскільки на засіданні Президії НАН України її президент А. Г. Загородній звернувся до членів Президії з проханням долучитися до обговорення матеріалів, оприлюднених на шпальтах жовтневого числа газети «Світ» (№ 37–38) під заголовком «Наука, освіта та інновації: змінитися, щоб перемогти». Пропозиція стосувалася насамперед тієї частини обговорення, де йшлося про реформу НАН та галузевих академій.

Наше Відділення фізики і астрономії НАН України (ВФА) якраз не чекає змін (див. перший епіграф), а робить спроби щось змінювати, обговорює і пропонує, формулює пропозиції та передає їх керівництву. На жаль, зазвичай ми не бачимо підтримки у переважній більшості колег, які, очевидно, добре пам'ятають суть другого епіграфа про безплідність будь-яких намірів змінювати віками незмінні академічні інституції. Проте, як на мене, другий афоризм лише підкреслює, що до академії треба ставитись, як до «святині» — носія істинних знань, плекати й оберігати, належним чином утримувати, поважати й прислухатися до неї, але, як усе живе, — і наука, і сфера управління нею вимагають розвитку і вдосконалення.

Цілком погоджуючись з цим твердженням, наше відділення вважає зміни, що назріли, не тільки можливими, а й необхідними й, попри певний об'єктивний ризик, закликає до них. У відповідь чуємо запевнення, що незабаром все стане краще, хоча, зрозуміло, якщо змін немає, поліпшення неможливе. Більш того, члени нашого відділення чітко розуміють, що повонне життя буде іншим, тому поточний момент є найкращим для започаткування трансформації.

А ще одне сакраментальне гасло можемо почути від тих, хто, начебто, й не проти щось змінювати, але водночас ставить «медичну» умову «не нашкодь», що сильно обмежує простір дій. Та й неможливо щось змінювати й очікувати, що все всім сподобається.

Справді, два роки тому ми обрали нове керівництво Академії, повіривши в обіцяні реформи. Процес, як кажуть, іде, але надзвичайно повільно і без необхідного для цього ентузіазму, та — головне — без намагань його пришвидшити. Тож вкотре починаєш переконуватися, що відомий постулат про те, куди ведуть добрі наміри, таки має сенс. До того ж, давно помічено, що навіть люди, налаштовані на зміни, обійнявши високу посаду, починають багато на що дивитися іншими очима. Їм починає здаватися, що раніше вони недооцінювали проблеми, тому слід «тверезо» глянути на труднощі й обставини. У підсумку, бажання щось змінювати відходить на другий план, і колишні реформатори перетворюються на охоронців чинних правил і звичок.

Розуміючи, що майбутнє країни залежить виключно від наукового потенціалу країни й розвитку її осві-

ти, ВФА на своїх Загальних зборах від 29 липня ц. р. обговорило можливе реформування НАН України, про яке за браком місця маю можливість доповісти лише коротко.

По-перше, ми звернулися до спільноти НАН України зі словами про те, що внаслідок нічим не виправданій, нелюдської агресії росії, науковці й освітяни мають бути готовими до труднощів і непростих рішень, навчаючись жити й працювати у нових умовах, які достеменно нікому невідомі. Нам не подолати лихо без об'єднання зусиль і усвідомлення, що Академія — наше спільне благо. Загальні збори відділення зібрали 17 академіків, 41 члена-кореспондента, делегатів від установ, представників Ради молодих учених — всього 98 осіб, 29 з яких взяли участь у дискусіях.

По-друге, наголошувалося, що проблема реформування НАН України, як і науково-освітньої сфери країни в цілому, далеко не нова. Ще 15 років тому над реформою працювала робоча група, і частина її напрацювань таки увійшла до роботи Академії. Проте, бажане поліпшення було знівельоване багаторічним «науковим голодомором», що призвів до деградації наукового обладнання, до недостойного для цивілізованої країни рівня поваги до науки від суспільства і влади, до падіння статусу науковця чи освітянина, катастрофічного відтоку кадрів, особливо молодих, ганебної заробітної плати науковців... Все це яскраво свідчить про те, що Академія вимагає модернізації, вона вражена багатьма вадами, як і час, що її сформував. Остання — і це принципово — теж вимагає коштів, бо їхня нестача чи відсутність зведе реформи нанівець.

По-третє, додав від себе, в Україні якось природно існують два міністерства науки. Одне — це те, що так і зветься, а друге — Національна академія наук, за якою вишиковуються ще кілька державних галузевих академій, які хотіли б по праву бути головними «ударними силами» на науковому фронті. І цю внутрішню суперечність жодними гарними стосунками між міністром і президентами не подолати.

По-четверте, ВФА дійшло висновку, що на даному етапі НАН України, попри високу назву і статус найвищої наукової інституції країни, нічого в ній не вирішує і ні за що не відповідає. Мені легко заперечити, що я не знаю Статуту, але випаніє її права й обов'язки, але немає законодавчих державних актів, де б проголошувалося, для чого країна утримує таку, погодимось, недешеву структуру, як Академія наук з десятками її науководослідних установ. Ми втратили майже усі важелі впливу на рішення уряду, розвиток економіки, інші сфери буття країни — мало що можемо навіть у галузі вищої освіти. З іншого боку, влада через відсутність закону про Академію, не має жодних обмежень в її підпорядкуванні собі, фактично позбавивши нас академічної свободи, незалежності й авторитету, з приводу чого Академія інтелігентно мовчить, що не додає їй репутації. Академія демонструє сервільність разом із «страусовою» політикою невтручання, не завжди жорстко реагує на випадки явної псевдонауки. Та й взагалі, від нас не звучить очевидне твердження, що керувати

Вадим ЛОКТЕВ

наукою мають лише професіонали, а не менеджери.

Що ж пропонує ВФА? Насамперед сказати жорстку правду і досягти консенсусу стосовно вкрай критичного стану науки в Україні, причин цієї кризи й шляхів виходу з неї. Одна з причин — взаємодія Академії та влади, яка все ще не засвоїла, що наука — це кімнатна рослина, лише належний догляд за якою дає результат. Інакше — вона гине.

Від влади ми чуємо, що наука має сама себе годувати. Це нонсенс і хибне уявлення некомпетентних осіб: основне завдання Академії — здобувати нові знання про природу та суспільство. В жодній країні наука, як і оборона, освіта, медицина, не є ринковим продуктом, хоча певну комерційну складову вона містить. Держава має взяти на себе забезпечення розвитку фундаментальних напрямів, бо саме вони визначають її світовий престиж і перспективу розвитку. Саме накопичення знань дає змогу розвивати технології й мати прибуток, який є не метою, а результатом фундаментальних досліджень. Спроби втручання у наукові пошуки нічого, крім негативу, не несуть — це аксіома.

Учасники Загальних зборів висловили кілька пропозицій з метою системного реформування науково-освітнього сектору нашої країни. У підсумку, вони зверлися до наступних:

- розділити науку і загальну освіту, створивши Міністерство освіти, а також — або Міністерство науки й вищої освіти, або Державний орган (Агенція чи Комітет), подібний до колишнього Комітету з науки і техніки СРСР, який би координував прикладні розробки й опікувався інноваціями разом з державними й іноземними інвестиціями — передусім у стратегічні галузі економіки;
- просити Верховну Раду України ухвалити низку законів, які б стимулювали приватних підприємців і промисловість вкладати гроші у технологічні виробництва з максимальною можливою доданою вартістю;
- передбачити у Держбюджеті окрему — захищену — статтю щодо закупівлі обладнання для потреб науки й розвитку технологій з метою повоєнного відновлення інфраструктури України;
- наполягати на недопущенні щорічного урізання академічного бюджету, ухваливши план поступового виходу на 1,7% ВВП, згідно

з законом (щонайменше чотирикратно, до 1% ВВП, підвищення наукового бюджету України вимагає і ЄС, кандидатом на вступ до якого Україна нещодавно стала);

- з метою оптимізації робочого часу науковців клопотати перед урядом і ВР України про внесення змін у чинне законодавство для суттєвого спрощення форм звітності за науково-дослідні та науково-технічні роботи, значно скоротивши паперовий документообіг і замінивши його електронним.

Низка пропозицій стосувалася Академії. Серед них:

- підготувати Стратегію реформ економіки України, узгоджену з Планом відновлення України, для чого створити в НАН України експертну групу зі стратегічного планування;
- створити в Президії НАН України спеціалізований підрозділ для вивчення конкретних потреб промисловості у воєнний та повоєнний час, інформувати про це інститути, розробляти плани та допомагати інститутам впроваджувати створені ними технології та розробки;
- створити в Президії НАН України підрозділ для опрацювання разом з держорганами спрощення правил отримання благодійної допомоги та передачі/закупівлі наукового обладнання від фондів і наукових організацій світу;
- створити Добродійний фонд оновлення зруйнованих установ, який функціонуватиме на гранті й пожертви з України та світу, зокрема шляхом добровільної відмови членів НАН України отримувати у 2023 р. оплати за академічне звання;
- ввести в дію з 2023 р. розроблену ВФА систему прозорого розподілу базового фінансування між установами НАН України.

Стосовно останнього пункту, мушу сказати, що він не знаходить підтримки відділень НАН України, які наразі отримують бюджет, так би мовити, «від досягнутого», що не враховує якості поточної роботи. Система нашого відділення спирається як на оприлюднені у щорічних звітах НАН України показники діяльності установ, так і на дані Державної атестації. Така система відкрита, об'єктивна і дає змогу здійснювати контроль. Але чому під різними приводами щоразу відхиляється.

Нарешті, наші збори відреагували на ухвалену Президією НАН України постанову, що закликає відділення висловитись стосовно структури Академії, яка містить 14 відділень і

близько 160 юридичних осіб. Пропонується (у порядку дискусії) певна реорганізація, що, як і нинішня, має секційний устрій, а саме:

Секція I

1. Відділення математичних наук та інформаційних технологій;
2. Відділення фізичних наук і наук про Землю;
3. Відділення технічних і інженерних наук.

Секція II

1. Відділення хімії та наук про матеріали;
2. Відділення наук про життя і медицини;
3. Відділення загальної біології, генетики.

Секція III

1. Відділення економічних і соціальних наук;
2. Відділення історії, філософії та проблем глобалізації;
3. Відділення гуманітаристики (або гуманітарних наук).

Звісно, таке перегрупування є умовним, вимагає обговорень і узгоджень. Робити його треба поетапно. На першому етапі — відповідні відділення об'єднуються мовби механічно, академіки-секретарі призначаються президентом або пропонуються відділеннями, що об'єднуються, з тих, хто очолює відділення, інші стають заступниками на зарплаті. Але це стосується лише перехідного періоду до нових виборів у 2025 р., коли чинна схема з одним академіком-секретарем і заступниками без оплати відновлюється.

Пропонується також зробити статутними нормами НАН України заборону суміщати посади президента, віцепрезидента, головного вченого секретаря й академіка-секретаря з посадою директора інституту, а також останньої — з посадою заввідділу.

За перехідний період має бути ретельно проаналізована й оновлена тематика, кількість установ (аби прибрати дубляж), кількість наукових рад і журналів. Може, деякі великі установи частково змінять свою «прописку», себто деякі їхні інститути перейдуть до інших відділень, що теж нескладно зробити. Складним, що майже очевидно, буде опір з боку відділень, які знайдуть масу «залізних» аргументів проти будь-якої реорганізації.

Висловлювалась також думка щодо припинення «совкової норми» поділу обраних до лав академії на дійсних членів і членів-кореспондентів, що не відповідає традиції багатьох сучасних академій, де обрання є одноразовим.

Водночас вибори або будь-які посадові призначення мають спочатку розглядатися у секціях, потім — голосуватися на відділеннях, а остаточне обрання, як і тепер, здійснюється Загальними зборами або Президією НАН України.

Хай там як, у повоєнній розбудові України Академія мусить сказати своє вагомє слово, виступаючи насамперед не виконавцем, а ініціатором перспективних починань. Але без довіри влади й суспільства домогтися цих змін не вийде. Ба більше: поки влада не прислухатиметься до думок учених, не віро, що попереду нас чекатиме щось добре й у сфері інновацій.

Вадим ЛОКТЕВ,
академік НАН України